

ХУДОЖНІСТЬ ТВОРУ ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Почнемо з традиційного: література – мистецтво слова. Це загальновідомо. А отже, якщо ми хочемо сприйняти і осмислити літературний твір як факт мистецтва, нам треба знати той головний чинник, завдяки якому певна словесна єдність стає мистецтвом слова.

Літературний твір – це мовлення. Записане на сторінках книги, воно виступає як текст. Воно може звучати зі сцени, по радіо, телебаченню тощо. Та суть не в цьому. Суть у тому, щоб визначити, коли мовлення стає мовленням художнім, а в записі – текстом художнього твору. Або по-іншому: яке мовлення є мовленням художнім? Або ще по-іншому: в чому проявляється та сила, яка робить усне або записане мовлення мистецтвом слова?

Звідси виникають похідні питання:

- чи змінювалась сутність цієї сили і її риси протягом віків у явищі, яке дістало назву літературного процесу;
- якщо ця сутність змінювалась, то чому ми сьогодні сприймаємо як художні і ті твори, що написані багато століть тому, хоч «переклад» на «сучасну художність», як правило, ніхто не робить, та він виявляється і непотрібним, а отже:
- чи однакові чинники перетворювали опис, роздум, розповідь про людське життя у художній твір в античні часи, у XVIII, XIX і XX століттях, у наші дні;
- якщо однакові, то в чому відмінність художніх творів різних часів, яка дає підстави говорити про літературний процес
- якщо не однакові, то в чому та узагальнююча сутність, яка різні чинники (і які саме?) перетворює в феномен, що робить слово про світ мистецтвом слова, а міфи, легенди, пісні і казки минулого і сучасного, вірші і поеми, романи і повісті наших днів – об'єднує поняттям «художня література»;
- яку роль в осмисленні літературного твору як явища мистецтва відіграє теорія літератури взагалі і, зокрема, літературознавчі терміни, що

вивчаються в школі?

Спробуємо коротко відповісти на поставлені питання.

Перш за все відмітимо, що художність, як свідчить ряд дослідників (Н. Гей, М. Каган, Г. Гуковський) проявляє себе у зверхсумарності цілого, тобто тоді, коли ціле має смисл, що не зводиться до суми змістів окремих елементів, з яких складається художнє ціле.

Розглянемо приклади.

Мінімальний за об'ємом текст, який сприймається як художній, ми бачимо у приказках.

У кожній з них відмічаємо дві думки. Так, у тексті «Рука руку миє» виражена конкретна думка, що відображає звичайний побутовий факт. Дійсно, коли людина вмивається, одна рука миє другу.

Але приказка несе й іншу, узагальнюючу думку, що виступає як переносний смисл, розуміння якого вимагає здатності відкрити абстрактне, узагальнююче значення, виражене крізь конкретний зміст: свій допомагає своєму; свій свого не скривдить і т.д.

Ця узагальнююча думка не зводиться до змісту, що втілений у конкретних значеннях слів, які входять у речення. В той же час вона перетворює назване вище твердження у таку цілісність, що є художнім твором і виступає як форма вираження смислу, в якому відобразився духовний досвід.

В цьому плані для розрізнення того, що виражене лексичним значенням слів у реченні і того, що виступає як значення узагальнююче, зверхсумарне, підтекстове, – іноді використовують поняття «зміст» і «смисл», розуміючи під смислом ту суть, яка виражена цілісністю певного тексту [18, с. 66-67].

Візьмемо інший приклад. «Моя хата скраю» – кажуть тоді, коли хочуть підкреслити, що до якоїсь справи не мають жодного відношення. Але виражений текстом приказки смисл не є сумою чи взаємозв'язком змістів конкретних слів «моя», «хата», «край», «скраю», а виступає як певне

узагальнення, розуміння якого потребує творчої абстрагуючої думки того, хто сприймає приказку.

«Дорога ложка до обіду» – тут конкретний зміст речення виражає смисл, який можна переказати так: все добре у свій час.

А той, хто відкриває узагальнюючий смисл приказки, опирається при цьому і на свою уяву, і на життєвий досвід, і почуття, і здатність до творчості. Тому відкриття смислу прислів'я виступає як акт співтворчості, у якому задіяні свідомість і підсвідомість, думки і почуття, у сплаві яких відбувається прорив у новий смисл, що виступає як раптове одкровення раніше невідомого – як істини, автором якої стає її відкривач. В цьому сила мистецького впливу на людину-реципієнта.

В наведених вище прикладах ми бачимо закономірність: приказка виступає як мініатюрний художній твір, у якому один зміст, виражений лексично і граматично, є формою вираження іншого, вербально не названого змісту (смислу). Саме наявність цього, другого змісту і робить приказку мистецтвом слова. А отже, сила, яка перетворює певне мовлення в явище художнє, у літературний твір, полягає в здатності конкретного тексту бути носієм не названого словами узагальнюючого смислу, в якому виражається духовний досвід людини і цілого народу.

Значить, художнім стає такий текст, який у своїй цілісності є формою вираження не названого змістом слів і речень смислу. Відкриваючи цей смисл, людина стає творцем, збагачується духовно, зростають її творчі можливості. Саме в цьому відкритті, у сприйманні читача оживає і живе художній твір.

Для того, щоб виділити те, що є наслідком зверхсумарності художнього тексту, були спроби відділити перший зміст від другого [19, с. 10-20]. Для цього зміст вірша переказувався прозою. Але при такому відніманні нічого не залишалось, бо підтекст, другий план може існувати лише в нерозривному зв'язку з певною формою. Варто було зруйнувати віршову форму, як загинув і той другий зміст, заради якого й існувала відповідна форма – текст.

В цьому неважко переконатися. Мабуть, немає більш відомого вірша, ніж «Садок вишневий коло хати» Т. Г. Шевченка.

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сім'я вечера коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Та соловейко не дає.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.*

Вірш змальовує сповнену гармонії картину селянського побуту, що відображує вічність життя, в якому завжди буде материнська тривога і неспокій соловейкової пісні, що кличе юних.

Якщо ж передати зміст вірша прозою, то одержимо таке: коло хати вишневий садок, у якому над вишнями гудуть хрущі. Ідуть з плугами плугатарі, а також дівчата, які співають і т.д. І хоч ми не пропустимо жодної думки, при такій передачі другий план, поетичний смисл вірша втрачається. Чим він створений?

Віршем, формою, у якій поезія вийшла з-під пера поета; тим першим змістом, який хоч і можна переказати своїми словами, але при цьому втрачається його здатність бути носієм другого плану, поетичного смислу, заради якого створив вірш поет.

Отже, підсумуємо: другий смисл створюється ритмом поезії,

характером зображених автором картин, лексико-граматичним змістом першого плану поезії. І знову робимо висновок: художнім стає такий текст, зміст якого є формою, що виражає відкритий автором духовний смисл людського буття. Відкриття цього смислу потребує здатності читацького художнього сприйняття, у якому текст виступає як художній твір, що будить уяву, думки і почуття, збагачує духовний світ людини в цілому.

Причини подій, людських радощів і трагедій, долі людини і цілих народів література античного часу пояснює втручанням богів у людське життя.

Так, трагедія Трої, що стала основою «Іліади», має, як гадали древні греки, своєю причиною подію, що сталася на весіллі батьків Ахіллеса – Фетіди та Пелея. Всіх богів запросили на весілля, крім богині Незгоди, яка й підкинула яблуко «незгоди» з написом «для найвродливішої», що привело до суперечки між Герою, Афінною та Афродітою, – суперечки, яку Зевс пропонує вирішити сину Пріама та Гекуби Парісу...

А це, зрештою, приводить до викрадення дружини царя Спарти Менелая –прекрасної Єлени, і... до початку Троянської війни.

Розповіддю про гнів Ахілла, ображеного царем Агамемноном, починається «Іліада». Головний герой греків, їх наймогутніший воїн покидає військо, яке починає зазнавати поразки. Прагнучи виправити становище, друг Ахілла Патрокл надіває Ахіллові лати і йде в бій, але гине від руки Гектора. Ахілл забуває обисту образу і, глибоко переживаючи втрату друга, повертається до війська ... – і далі йде той ланцюжок трагічних подій, який продовжує сюжет «Іліади».

У Гомера ми бачимо на кожному кроці текст і підтекст, зміст і його внутрішній смисл, який потребує духовної співтворчості читача, його роздумів і висновків:

- гнів Ахілла і як розплата за розбрат і ворожнечу – смерть найкращого друга; отже, людина має відповідати за свій вибір – нерідко болючими втратами найдорожчого;

- остання зустріч Андрوماхи з Гектором – і роздуми читача про людяність і трагедії життя, зумовленість важкого і трагічного вибору почуттям людської честі і громадянської відповідальності;
- Приам просить в Ахілла тіло убитого Гектора, і читач бачить, що людське страждання і скорбота батька перемагають жорстоке почуття помсти, яке володіло Ахіллом; а отже, скорбота сповненої горем люблячої душі – сильніша від війни і порожнечі.

Таким чином, ми бачимо, що в Гомера другий план, підтекст виступає як смисл події і на кожному кроці несе мудрі і глибокі думки про людину, її духовну красу і трагічну долю, відповідальність за свій життєвий вибір, бо за нього нерідко приходиться тяжка розплата. В цьому проявляється гуманізм і мудрість великого Гомера.

У п'єсах Есхіла і Софокла читачеві відкривалось безсилля людини перед владою долі і невідворотність розплати за зроблене зло. Цим була зумовлена дія їх трагедій, в цьому полягав і їх смисл.

А в п'єсах Шекспіра доля людей визначається силами, що закладені в людських характерах і стремліннях, – цей смисл відкриває глядачеві зміст дії, що відбувається на сцені.

Можна уявити такі «літературні сходинки»:

- в пору античності людина в літературі діє у світі богів і титанів;
- література романтизму зображує людину в ореолі високих прагнень і пристрастей, грандіозних явищ природи;
- в літературі реалізму вона виступає в обставинах звичного життя і побуту, які формують її прагнення і інтереси.

Коли вважати ці сходинки етапами зростання людини від дитинства до дорослості, то можна помітити, як мінявся «масштаб її бачення». Шрам на обличчі Прометея античний автор не і помітив би; проте шрам над бровою стає важливою деталлю в розкритті долі героїні М. Горького; родима пляма на груді є одним із засобів, що виражає негативне ставлення оповідача до героїні повісті Ясунарі Кавабати «Тисяча журавлів» і т. д.

В античному світі Акакій Акакійович прийти в літературу не міг би¹. Не міг би він прийти і в літературу романтизму. А в літературу реалізму прийшов.

І тут, щоб не бути некоректним, потрібно підкреслити, що кожен крок в історії літератури по-своєму відображає вершини людського духовного пошуку. В реалізмі вершиною стала особлива увага до людини в її болях і бідах життєвої буденщини. Щоб так вміти бачити людину, треба багато зрозуміти в житті, піднятися до висоти розуміння великого в маленькій людині.

Саме прагнення глибше розкрити людину в її радощах і горі, у прикрошах і трагедіях життя породжує все нові і нові пошуки, в тому числі такі явища, як модернізм, авангардизм, імпресіонізм, екзистенціалізм і т. д.

Та як би мінявся масштаб і характер бачення людини у літературі, у художньому творі є те спільне для багатьох напрямків і течій, що робить його мистецтвом слова.

Художній текст, як правило,

- щось описує, зображує;
- про щось розповідає;
- про щось міркує;
- виступає діалог або полілог – відображення якоїсь суперечки чи розмови.

А зміст опису, розповіді, роздуму, діалогу виступає як зображення певних реалій людського фізичного або духовного буття, що служить для вираження певного ставлення, оцінки, духовного смислу взагалі.

Відповідні реалії буття, – те, що зображене в творі, – не дорівнює зображенню, в якому вже наявна певна оцінка, вибір і т. д. Зображення доповнює зображене здатністю нести духовну емоційно-естетичну інформацію, узагальнюючий погляд на певну ситуацію, подію, проблему і т.д.

¹ Акакій Акакієвич Башлчкін – головний герой повісті М. Гоголя «Шинель».

Зображення у художньому творі – це не дерево, побачене письменником, не дорога, не птах, не весна, а образ дерева, дороги, птаха, весни, який має названу вище здатність вираження.

Тому можна сказати про такий образ, що він «зміст слова і форма ідеї» (Л. Тимофєєв).

Автор твору створює текст, який стає естетичною цілісністю завдяки тому, що відкриває своїм узагальненим смислом новий, невідомий раніше погляд на певні явища життя, погляд, який має духовну цінність завдяки своєму змісту і гуманістичній меті.

Це відкриття стара риторика називала «изобретением» (винаходом) – зібранням ідей, на думку М. В. Ломоносова, що відповідають певній сутності. В основі його, як правило, саме і є відкриття якоїсь сутності, прорив у невідоме, новий кут зору на відоме і т. д., що часто виступає уже в назві твору:

«Замах на міражі» В. Гендрякова;

«Війна і мир» Л. Толстого (у значенні «війна і світ людей»);

«Живі і мертві» К. Симонова (коли мертвими виступають і ті, у чиїх душах загинуло все людське);

«Мертві душі» М. Гоголя і т.д.

Молекулою такого відкриття виступає метафора:

*... До серця гірко промовляє
Жура загублених надій;
... Безименні не скажуть висоти,
Скільки нас у ті дні полягло...*

В цілому ж – це відкриття форми, що несе глибокий духовний смисл і служить вираженням саме цього смислу.

Потреба вираження відкритого автором естетично значимого смислу зумовлює створення такого зчеплення думок, що виступає як художня цілісність і втілюється у жанрах казки, вірша, притчі, повісті і т.д.

Минали віки. Відбувалися зміни у людському житті і літературі, у

розумінні людини і сил, що визначають її долю. Але незмінним залишалося те основне, що робить літературу мистецтвом слова – здатність зображення світу зробити засобом вираження його розуміння, ставлення до нього і людини в ньому.

Ця основа в історичному бутті літератури видозмінюється:

- замість зображення реального світу в усім доступних картинах, як це роблять представники одного напрямку, –
- можна бачити зображення моменту сприйняття його у звуках чи зорових образах, як це роблять інші;
- можна зустрітися з прагненням не показувати події у їх причинно-наслідковій послідовності, а натомість відображати їх у потоці свідомості, що вириває факти і явища із життєвої і цілості, – і тим самим зосередити увагу на душевному стані людини і т. д.

Це нагадує змалювання життя, яке митець бачить

- відкритими очима;
- крізь кватирку своєї здивованості і кохання ним;
- крізь шибку із психологічного хвилястого скла своєї душі, що виступає як збільшувана лінза по відношенню до одних явищ і зменшує перспективу бачення інших.

Саме тому література і об'єднує весь арсенал художніх творів, які прийшли у світ протягом духовної історії людства. А закономірності, на основі яких здійснюється проникнення у другий план, у художній смисл творів – одні і ті ж. Цим і пояснюється той факт, що немає потреби перекладати твори, народжені на горизонтах античного світу, на естетичну мову горизонтів Середньовіччя, Відродження чи Просвітництва, XIX чи XX століття.

Вони існують в єдиному руслі літератури як всесвітньої духовності людства, зумовлюючи зв'язок часів.